

ПРАВО НА БЕЗПЕЧНЕ ТА ЗДОРОВЕ ДОВКІЛЛЯ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Сурілова О. О., Абдулшукур Араш

ВСТУП

Нове ХХІ сторіччя ознаменувалося новими реаліями та змістовною зміною цивілізаційного розвитку, основними тенденціями якого стали, з одного боку, підвищення ролі громадянського суспільства, загострення уваги до людини, її основних прав як основних громадянських цінностей та визнання навколишнього природного середовища всесвітньою спадщиною, з іншого – поява нових викликів та небезпек для розбудови громадянського суспільства, національної безпеки України, особистості і довкілля. На глобальному рівні відбувається зростання ризиків воєнно-політичного характеру навколишньому природному середовищу та самому існуванню людства. Поняття «екологічний ризик військової діяльності» може бути сформульоване як відношення розміру можливого збитку від впливу шкідливого екологічного фактора за визначений інтервал часу до нормованого розміру інтенсивності цього фактора в природних умовах¹.

Державна політика України у сферах національної, зокрема воєнної безпеки², спрямована на захист людини і громадянина та їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності, а також навколишнього природного середовища³. Це визначає необхідність пошуку нових підходів до забезпечення екологічних прав людини в період збройних конфліктів правовими засобами.

¹ Гіголаєв О.К. Екологічний ризик військової діяльності: загальні принципи його оцінки та аналізу в структурі забезпечення екологічної безпеки військ Збройних сил України. *Восточно-Европейский журнал передовых технологий*. 2003. № 6. С. 51–58, с. 51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vejpte_2003_6_16.

² Воєнна безпека – це стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз, а національні інтереси відповідно до Закону «Про національну безпеку України» – це життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує прогресивний демократичний розвиток України, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян. До таких життєво важливих інтересів належать і екологічні інтереси, які ми розглядаємо як необхідну умову виникнення та реалізації права на чисте і здорове довкілля та інших екологічних прав людини.

³ Про національну безпеку України : Закон України № 2469-VIII від 21.06.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.

Для України проблема є надзвичайно актуальною, оскільки на Сході країни триває збройний конфлікт, який поставив громадянське суспільство країни перед новими вкрай серйозними викликами, пов'язаними з негативними антропогенними впливами на ґрунти і ландшафти, поверхневі і підземні води, рослинність і тваринний світ. Бойові дії значно збільшили ризики виникнення аварійних ситуацій на промислових підприємствах та інфраструктурних об'єктах. За оцінкою Міністра екології та природних ресурсів України Остапа Семерака, стан довкілля Донбасу – найбільш техногенно навантаженого регіону України та Європи – ще до початку військового конфлікту викликав серйозне занепокоєння, а в умовах військових дій екологічна ситуація, що склалася на Сході, може стати катастрофічною⁴.

Трагізму ситуації додає порушення екологічних прав людини, зокрема фундаментального права на чисте і здорове навколишнє середовище не тільки в зоні конфлікту, але й на всій території України. Крім того, конфлікт може мати і транскордонні екологічні наслідки, що створює загрозу порушення екологічних прав людини в глобальному масштабі, адже невідвратної шкоди зазнає екологічна система всієї Земної кулі. Як слушно зауважує Є.В. Шульга, від збройних конфліктів втрачається гармонічний баланс, до того ж рано чи пізно війни закінчуються, а екологічні наслідки залишаються та є невідвотними⁵.

Права людини, зокрема право на чисте безпечне навколишнє середовище, є предметом постійної уваги українських науковців (В.І. Андрейцев, А.П. Гетьман, В.В. Костицький та ін.). Те ж саме можна сказати і про захист навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів (Г.І. Балюк, О.В. Задорожній, О.Ю. Макаренко, М.О. Медведєва та ін.). Водночас проблематика захисту та реалізації екологічних прав людини під час збройних конфліктів практично залишилася поза межами наукових пошуків сучасних українських дослідників. Винятком є дисертаційна робота Л.Б. Васильчук, яка, досліджуючи міжнародну інституційну систему реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні, зазначає, що ця система

⁴ Оцінка екологічної шкоди та пріоритети відновлення довкілля на Сході України. Київ : ВАІТЕ, 2017. 88 с. С.11. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine>.

⁵ Шульга Є.В. Міжнародно-правова охорона навколишнього середовища від впливу військових конфліктів: проблеми ефективності. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 1. С. 63–69. С. 64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mniju_2017_1_14.

має велике значення для забезпечення належної реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні, оскільки суб'єкти міжнародного права, насамперед ООН, Рада Європи, ЄС, ОБСЄ, міжнародні неурядові організації, відіграють важливу роль у забезпеченні реалізації цього права. Зокрема, дослідницею акцентується увага на формуванні екологічного виміру в зоні ООС у рамках ОБСЄ, у контексті якого здійснюється протидія екологічним загрозам та викликам шляхом розробки стратегії, що базується на всебічному використанні потенціалу і порівняльних переваг ОБСЄ з чіткими пріоритетами⁶. Однак це тільки один з аспектів проблематики, метою ж нашого дослідження є визначення міжнародно-правових основ охорони навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів як важливого чинника захисту екологічних прав людини та характеристика норм національного права, спрямованих на забезпечення екологічних прав людини під час збройних конфліктів.

1. Міжнародно-правове регулювання захисту навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів

Нині створено досить розвинений міжнародно-правовий механізм захисту довкілля під час збройних конфліктів. І хоча усвідомлення необхідності захисту навколишнього природного середовища під час бойових дій відбулося нещодавно⁷, опосередковано охорона навколишнього природного середовища здійснювалася шляхом прийняття міжнародних конвенцій, спрямованих на обмеження вибору засобів ведення війни та заборону певних видів озброєнь. Так, Протокол до Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі забороняє застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів, так само як і будь-яких аналогічних рідин, речовин і процесів, а також поширює цю заборону

⁶ Васильчук Л.Б. Реалізація права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.02. Ужгород, 2016. 17 с. С. 10–11.

⁷ Слід визнати, що у стародавньому Китаї здійснювалися спроби врегулювання захисту довкілля під час збройних конфліктів. Згідно із Ритуалом Чжоу, що вміщував правила військової дисципліни, під час воєнних дій не дозволялося засипати колодязі, рубати дерева, вбивати тварин. Порушники засуджуватимуться до смерті без поблажливості. Крім того, у Ритуалі Чжоу в розділах «Закони князя» і «Щомісячні укази» були наведені правила полювання для кожної пори року і передбачені різні заборони для кожного з дванадцяти місяців. Див. докладніше: Лю Хун Янь. Екологическая политика Китая: история развития и современное состояние. *Политика и общество*. 2006. № 6. С. 108–124.

на бактеріологічні засоби ведення війни⁸. Пізніше (10.04.1972) була підписана Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення⁹, яка також опосередковано регулює питання охорони довкілля, адже такі речовини небезпечні не тільки для людства, але і для довкілля, зокрема біорізноманіття.

За Конвенцією про захист цивільного населення під час війни¹⁰ Держава-окупант розглядається лише як управляючий і узуфруктуарій нерухомості, лісів та сільськогосподарських угідь, які належать державі-супротивнику і знаходяться на окупованій території, та має зберігати капітальну цінність цих майнових об'єктів і управляти ними згідно з правилами узуфрукту. Конвенція також забороняє наругу над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження¹¹.

Справжній прорив у становленні міжнародно-правового механізму захисту довкілля під час збройних конфліктів відбувся після закінчення військових дій США у В'єтнамі (1964–1975). Саме тоді навколишнє природне середовище вперше у світовій історії постало як безносередній об'єкт агресії. Вплив на довкілля був використаний у руйнівних воєнних цілях.

Намагання осмислення нової реальності призвело до введення у науковий обіг дефініції «екологічна війна», яка визначається як цілеспрямована техногенна дія «воєнними» засобами на певні ділянки біосфери і космічний простір, яка неминуче призводить до природних катаклізмів, погодних і кліматичних змін, озонових дір, а також руйнування екосистем, порушення фізичного і психічного здоров'я

⁸ IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222(дата звернення: 16.04.19).

⁸ Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 16.04.19).

⁹ Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення від 10.04.1972. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 16.04.19).

¹⁰ Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 16.04.19).

¹¹ Зв'язок гідності людини з умовами навколишнього природного середовища підкреслює Стокгольмська Декларація ООН з проблем довкілля (1972 р.), у якій зазначено, що людина має основне право на сприятливі умови життя в довкіллі, якість якого дозволяє вести гідне і процвітаюче життя. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454 (дата звернення: 26.04.19).

населення¹². Вважаємо, що виокремлення цієї дефініції є без підставним. По-перше, у міжнародному праві відсутнє поняття «війна», хоча сам термін набув широкого використання. У міжнародно-правовій доктрині також не сформовані усталені підходи до цього визначення. Більш вживаними є поняття «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт», «агресія»¹³.

Національне законодавство, а саме Закон України «Про національну безпеку», надає такі визначення: «Воєнний конфлікт – форма розв’язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили; основними видами воєнного конфлікту є війна та збройний конфлікт». Збройний конфлікт – «збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт)», а визначення «війна» не надано¹⁴. Незрозуміло, що означає термін «воєнні засоби». Чи мається на увазі озброєння або охоплюється також і військова техніка?¹⁵ Чи можливо також використання невійськової техніки (бульдозерів, скреперів, тощо) для спричинення екологічної шкоди під час збройного конфлікту? Крім того, руйнування промислових, гідротехнічних споруд, атомних електростанцій під час збройних конфліктів в результаті дії навіть звичайних озброєнь ми вважаємо цілеспрямованою антропогенною дією на навколишнє середовище, оскільки це призводить до вивільнення стихійних сил природи, дія яких ставить під загрозу екологічні системи, життя та здоров’я людей. Будь-який збройний конфлікт пов’язаний із негативним антропогенним впливом на довкілля, але у тому разі, коли здійснюється цілеспрямоване використання засобів збройної боротьби проти навколишнього природного середовища або споруд, руйнування яких може призвести до суттєвих

¹² Горшков В.Г. Еще раз об экологических проблемах человечества. *Биология*. 2002. № 7. С. 37–45. С. 38.

¹³ «Агресія» у розумінні Резолюції 3 314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1974 є застосуванням воєнної сили держави проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності інших держав або іншим чином, несумісним з Уставом Організації Об’єднаних Націй, на нашу думку, є близьким до визначення війна, як його роз’яснює Академічний тлумачний словник української мови (організована збройна боротьба між державами, суспільними класами тощо).

¹⁴ Про національну безпеку України : Закон України № 2469-VIII від 21.06.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.

¹⁵ Озброєння та військова техніка разом становлять засоби збройної боротьби.

екологічних наслідків і які являють собою джерела підвищеної екологічної небезпеки, доцільно використовувати поняття «екоцид», який, як слушно зауважує М.П. Куцевич, може бути визначений як міжнародний злочин, який полягає в умисному спричиненні довготривалої і серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, в результаті чого створюється загроза екологічній безпеці людства¹⁶.

Екологічні наслідки воєнного конфлікту у В'єтнамі проаналізовано Т.Г. Катковою, яка акцентує увагу на застосуванні на території Південного В'єтнаму 72 млн л дефоліантів “Agent Orange” для знищення лісів (масовані бомбардування з метою знищення джунглів), використанні важкої гусеничної техніки – 33-тонних бульдозерів для зняття поверхневого шару ґрунту, після чого він стає непридатним для землеробства, практикуванні руйнування гребель та іригаційних споруд. У результаті практично повністю були знищені мангрові ліси (500 тис. га), уражено 60% (близько 1 млн га) джунглів, суттєва шкода була спричинена тваринному світу¹⁷.

У підсумку відбулася масштабна екологізація міжнародного права збройних конфліктів. Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1976 р. була прийнята Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище¹⁸. У Преамбулі Конвенції вказані мотиви її прийняття – усвідомлення надзвичайно згубних наслідків для добробуту людей у результаті військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище¹⁹; бажання ефективно заборонити таке використання засобів впливу на природне середовище з метою усунення небезпек для людства від такого використання; прагнення внести вклад у поглиблення довіри між народами і в справу подальшого оздоровлення

¹⁶ Куцевич М.П. Кримінальна відповідальність за екоцид: міжнародний та національний аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. 20 с.

¹⁷ Каткова Т.Г. Захист навколишнього середовища у міжнародному гуманітарному праві. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил*. 2012. Вип. 2. С. 162–166. С. 163.

¹⁸ Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18.05.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_258 (дата звернення: 16.04.19).

¹⁹ Ст. II Конвенції пояснює зміст категорії «засоби впливу на природне середовище» – це будь-які засоби для зміни шляхом навмисного управління природними процесами динаміки, складу або структури Землі, включаючи її біоту, літосферу, гідросферу і атмосферу, або космічного простору.

міжнародної обстановки відповідно до цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Кожна держава – сторона цієї Конвенції зобов'язується не вдаватися до військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки, як способів руйнування, нанесення шкоди або спричинення шкоди будь-якій іншій державі-учасниці, а також не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яку державу, групу держав або міжнародні організації до здійснення діяльності, що суперечить цим зобов'язанням. На жаль, ефективність цієї конвенції виявилася недостатньою для забезпечення необхідного захисту. Необхідно було шукати додаткові правові механізми вирішення проблеми.

У 1977 р. був прийнятий Додатковий протокол I до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, ст. 55 якого «Захист природного середовища» проголошує, що у разі ведення воєнних дій має бути виявлена турбота про захист природного середовища від широкої, довгочасної і серйозної шкоди. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди природному середовищу й тим самим завдадуть шкоди здоров'ю або виживанню населення. Також заборонено заподіяння шкоди природному середовищу як репресалій²⁰. Ст. 56 Додаткового протоколу проголошує неприпустимість нападу на установки і споруди, що містять небезпечні сили, якщо такий напад може спровокувати звільнення небезпечних сил і наступні тяжкі втрати серед цивільного населення.

Протокол III до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію²¹, забороняє застосовувати методи або засоби ведення війни, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкомасштабної довготермінової і серйозної шкоди природному середовищу, а також забороняє

²⁰ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 16.04.19).

²¹ Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію від 10.10.1980. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 16.04.19).

перетворювати ліси або інші види рослинного покриву на об'єкт нападу із застосуванням запальної зброї, за винятком випадків, коли такі природні елементи використовуються для того, щоб укрити, сховати або замаскувати комбатантів або інші військові об'єкти, або коли вони самі є військовими об'єктами.

Наступний крок у становленні міжнародно-правового механізму захисту довкілля під час збройних конфліктів був зроблений з Прийняттям Декларації РІО, у п. 24 якої зазначено, що держави мають поважати міжнародне право, що забезпечує захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів і мусять співпрацювати (за необхідності) в справі його подальшого розвитку²².

Міжнародно-правовий механізм захисту навколишнього середовища посилений прийняттям Римського статуту 1998 р., який заснував Міжнародний кримінальний суд²³. Юрисдикція Суду охоплює злочини проти людяності; воєнні злочини; злочин агресії. Розуміння важливості захисту природного середовища під час збройних конфліктів відображене у п. 2 ст. 6, де до військових злочинів віднесено умисне здійснення нападу, коли відомо, що такий напад буде причиною великого, довгострокового і серйозного збитку природному довкіллю, який буде явно несумірний з конкретно і безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою.

У контексті дослідження нашої проблеми слід вказати на ст. 7 Римського статуту «Злочини проти людяності», до яких, зокрема, належить винищення, коли воно відбувається в рамках широк-омасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад здійснюється свідомо²⁴.

Судовий захист навколишнього природного середовища здійснюється Міжнародним Судом ООН, відповідно до ст. 36 якого до ведення Суду належать усі справи, які будуть передані йому сторонами, і всі питання,

²² Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку. Прийнята Конференцією ООН по навколишньому середовищу і розвитку, Ріо-де-Жанейро, 3–14.06.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455 (дата звернення: 16. 04.19).

²³ Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 16.04.19).

²⁴ Відповідно до Статуту «Винищення» означає навмисне створення умов життя, розрахованих на те, щоб знищити частину населення, що, на нашу думку, охоплює погіршення якості навколишнього природного середовища та перетворення його на небезпечне, тобто таке, що створює реальні загрози життєво важливим інтересам людини, зумовлені антропогенними чи природними чинниками.

спеціально передбачені Статутом ООН або чинними договорами і конвенціями²⁵. Таким чином, визнання необхідності захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів відбувається разюче швидко.

У цьому контексті слід звернути увагу на особливу думку судді Міжнародного Суду ООН К.Г. Виранантри, який підкреслив необхідність врахування принципу сталого розвитку за збалансованого задоволення потреб розвитку та охорони навколишнього середовища та необхідність здійснення постійної оцінки впливу на навколишнє середовище²⁶, адже відповідно до 24 принципу Декларації РІО війна неминуче надає руйнівну дію на процес сталого розвитку. Тому держави мають поважати міжнародне право, що забезпечує захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів, і співпрацювати (за необхідності) в справі його подальшого розвитку²⁷.

Сучасні тенденції було враховано і ЄСПЛ, який заявив, що навколишнє середовище, не будучи прямо згаданим у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, являє собою цінність, у збереженні якої зацікавлені як суспільство, так і публічна влада. У публічної влади є обов'язок прийняти заходи на захист навколишнього середовища²⁸.

2. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля в умовах збройних конфліктів: український вимір

Збройний конфлікт на Сході України породив необхідність вирішення громадянським суспільством численних проблем, пов'язаних із забезпеченням прав людини у зоні конфлікту. Ці проблеми не тільки є новими для України, але і такими, що матимуть довготривалі наслідки. Збройні конфлікти негативним чином позначаються на екологічній безпеці як окремих держав, так і всього світу. Наслідки збройних конфліктів у Перській затоці, колишній Югославії, на Сході України були предметом ретельних досліджень. Щодо України необхідна інформація міститься

²⁵ Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 1 04.19).

²⁶ Краткое изложение решений, консультативных заключений постановлений Международного Суда 1997–2002. Организация Объединённых Наций. Нью-Йорк, 2006 г. URL: <http://legal.un.org/icjsummaries/documents/>

²⁷ Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку від 14.06.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455 (дата звернення: 10.04.19).

²⁸ Case of *Hamer v. Belgium* no. 21861/03. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/09face/pdf/> (дата звернення: 11.04.19).

в таких джерелах, як: Оцінка екологічної шкоди та пріоритети відновлення довкілля на Сході України, здійснене ОБСЄ у 2017 р.; На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на Сході України, здійснене Українською Гельсінською спілкою з прав людини; Програма Національної Академії наук України «Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат»; Воєнні дії на Сході України – цивілізаційні виклики людству, здійснене Міжнародною благодійною організацією «Екологія-Право-Людина»²⁹. У цих аналітичних оглядах різноманітні аспекти проблеми досліджені досить докладно та комплексно. Всі вони констатують, що екологічна ситуація в регіоні була кризовою ще до конфлікту, а під час збройного конфлікту перетворилася на катастрофічну. Шкоди зазнали такі природні об'єкти, як води, атмосферне повітря, біорізноманіття, ґрунти, природно-заповідний фонд. Ситуація погіршується у зв'язку з руйнуванням (пошкодженням) низки промислових підприємств, у тому числі гірничо-видобувних та металургійних, які являють собою об'єкти підвищеної екологічної небезпеки, а також інфраструктурних об'єктів, що забезпечують нормальну життєдіяльність населення. Все це призводить до масштабних порушень прав людини на чисте здорове довкілля.

Ситуація погіршується у зв'язку з тим, що у сучасному національному та у міжнародному праві не сформований механізм захисту права людини на чисте здорове довкілля та інших екологічних прав в умовах збройного конфлікту.

У разі подальшої розбудови механізму захисту екологічних прав під час збройних конфліктів слід керуватися настановами Ради Європи, яка зазначила, що ніхто не має права повільно знищувати життя, забруднюючи джерела життя і те, що необхідне для існування людини, – воду, повітря, космічний простір, фауну і флору, або завдаючи збитку

²⁹ Оцінка екологічної шкоди та пріоритети відновлення довкілля на Сході України. Київ : ВАІТЕ, 2017. 88 с. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine> (дата звернення: 1.04.19).

На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на Сході України / А.Б. Блага та ін. за заг. редакцією А.П. Буценка. Українська Гельсінська спілка з прав людини Київ : КИТ, 2017. 88 с. URL: <https://helsinki.org.ua/publications/na-mezhi-> (дата звернення: 2.04.19).

Програма Національної Академії наук України «Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат». URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads> (дата звернення: 2.04.19); Воєнні дії на Сході України – цивілізаційні виклики людству. Львів : ЕПЛ, 2015. 136 с. URL: <https://www.researchgate.net/profile> (дата звернення: 2.04.19).

тому, що забезпечує наше нинішнє і, тим більше, майбутнє благополуччя і щастя. Хоча довкілля – ще не все, його вплив всеосяжний, і неможливо більш відкладати визначення і проголошення прав людини та її обов'язків стосовно довкілля, а також пошану цих прав і виконання обов'язків³⁰.

Міжнародно-правовий механізм захисту екологічних прав під час збройних конфліктів перебуває у стадії формування. Є тільки окремі норми, які стосуються захисту цієї категорії прав людини. Стаття 56 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, зазначає, що установки і споруди, що містять небезпечні сили, а саме греблі, дамби й атомні електростанції, не мають ставати об'єктами нападу навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є воєнними об'єктами, якщо такий напад може викликати звільнення небезпечних сил і наступні тяжкі втрати серед цивільного населення. Інші воєнні об'єкти, розміщені в цих установках або спорудах чи поблизу них, не мають ставати об'єктами нападу, якщо такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил у таких установках або спорудах та наступні тяжкі втрати серед цивільного населення³¹. Положення вже згаданого нами Протоколу до Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення створюють правові основи захисту прав людини в умовах збройних конфліктів³². Але цього не досить для ефективного захисту екологічних прав людини під час збройних конфліктів. Доцільним буде прийняття додаткового протоколу щодо забезпечення екологічно безпечного довкілля та прав жертв міжнародних збройних конфліктів на чисте здорове навколишнє середовище до Конвенції про захист цивільного населення під час війни.

³⁰ L'environnement et les droits de l'homme Strasbourg, 19 et 20 janvier 1979 *Revue Juridique de l'environnement*, 1978. № 3–4. P. 423. URL: <https://www.persee.fr/issue/rjen> (дата звернення: 16.04.19)

³¹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 16.04.19).

³² IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222 (дата звернення: 16.04.19).

³² Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 16.04.19).

Україна не має можливостей контролювати ситуацію повною мірою через дії незаконних збройних формувань та Російської Федерації. У цьому разі доцільно застосування практики ЄСПЛ, який у рішенні у справі «Ілашку проти Молдови та Росії» підкреслив, що «юрисдикцію держави у розумінні ст. 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод може бути обмежено у виняткових обставинах, коли державі не дають змоги застосовувати свою владу на частині своєї території. Це може статися в результаті військової окупації збройними силами іншої держави, які реально контролюють зайняту територію, військових дій чи протестів, чи дій іноземної держави, яка підтримує створення сепаратистської держави на території, про яку йдеться...»³³.

Не сприяє вирішенню проблеми практика ООН. Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини регулярно здійснює моніторинг ситуації з правами людини в Україні, однак екологічні права лишаються поза межами доповідей³⁴. Все це, однак, не означає, що Україна може повністю усунутися від вирішення проблеми.

Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля закріплено низкою нормативно-правових документів. Перш за все це Конституція України, а саме ст. 50 (право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди). Конституційні положення доповнюються положеннями Цивільного кодексу України – ст. 293 (право на безпечне для життя і здоров'я довкілля). У цьому контексті з урахуванням практики ЄСПЛ також доцільно звернутися до ст. 282 (право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю), ст. 289 (право на особисту недоторканність), ст. 281 (право на життя).

Ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» проголошує низку екологічних прав, а саме: право на безпечне для життя і здоров'я довкілля; право на здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів; право на вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом; право на подання до суду позовів до державних органів,

³³ Case of *Ilășcu and others v. Moldova and Russia*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng> (дата звернення: 16.04.19).

³⁴ Див. Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 листопада 2018 року – 15 лютого 2019 року. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/> (дата звернення: 16. 04.19).

підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище, тощо³⁵.

В умовах збройного конфлікту та обмежених можливостей нашої держави контролювати ситуацію надання інформації про стан довкілля та загрози екологічній безпеці є майже єдиним засобом забезпечення екологічних прав людини. Загальна декларація прав людини проголошує, що кожна людина має право шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-яким способом і незалежно від державних кордонів³⁶. Громадськість виступає суб'єктом права на екологічну інформацію та має право бути поінформованою щодо загрозової екологічної ситуації під час збройного конфлікту.

Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля³⁷, грає величезну роль у забезпеченні права на чисте здорове навколишнє середовище під час збройних конфліктів. Згідно з Конвенцією, посадові особи та державні органи мають надавати громадськості допомогу та забезпечувати орієнтацію в отриманні доступу до інформації, що стосується навколишнього середовища, та сприяти підвищенню рівня поінформованості стосовно одержання доступу до інформації, участі в процесі прийняття рішень і доступу до правосуддя.

Непересічне значення для захисту екологічних прав людини під час збройного конфлікту має Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод³⁸. Справа «Лопес Остра проти Іспанії»³⁹ стала хрестоматійним прикладом захисту екологічних прав людини на підставі ст. 8 Конвенції. Цей механізм був використаний і для розгляду звернень громадян України щодо захисту права на безпечне для життя та здоров'я довкілля (справи: Дубецька та ін., Грімковська, Дземюк

³⁵ Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.91 № 1264-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 16.04.19).

³⁶ Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 16.04.19).

³⁷ Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25.06.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_015 (дата звернення: 16.04.19).

³⁸ Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 16.04.19).

³⁹ Case Lopez Ostra v. Spain (1995). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites> (дата звернення: 16.04.19).

проти України). Загалом ЄСПЛ створив механізм захисту екологічних прав людини та успішно ним користується, однак це не означає, що всі проблеми вирішені.

Так, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля безпосередньо пов'язане з правом на життя, оскільки навколишнє природне середовище, якість якого не відповідає встановленим вимогам, створює ризики для життя і здоров'я людини. Незважаючи на це, ЄСПЛ не визнав порушення права на життя внаслідок забруднення навколишнього середовища. Ми вважаємо такою, що заслуговує уваги, окрему думку судді Волша, який зазначив, що Суд не ухвалив рішення стосовно порушення ст. 2 Конвенції, хоча її положення також було порушено, оскільки гарантують захист фізичної недоторканності заявників⁴⁰. Суддя Волш також звернув увагу на формулювання статті 3, де чітко вказано, що Конвенція поширюється на захист фізичної недоторканності. Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню, задекларовано у ст. 3 Конвенції.

Право на людську гідність передбачає право на життя в безпечному здоровому навколишньому середовищі, якісні показники якого відповідають людській гідності⁴¹. Життя відповідно до людської гідності передбачає серед іншого якісні умови довкілля, а широке розуміння такого поняття, як гідність, надає можливість урахування більшої кількості природних умов та природно-антропогенних факторів, що означає можливість більш повного захисту екологічних прав і інтересів.

Відповідно до статті 3 Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» нікого не може бути піддано нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню. З цього випливає можливість застосування ЄСПЛ статті 3 під час розгляду справ про порушення екологічних прав людини, адже невідповідність навколишнього середовища, в якому вона вимушена жити, стандартам екологічної безпеки є принижуючим її гідність.

⁴⁰ Справа «Гуерра та інші проти Італії». Рішення Європейського суду з прав людини щодо доступу до інформації / За заг. редакцією Шевченко Т.С., Розкладай І.Є. Київ, 2014. 200 с.

⁴¹ Взаємозв'язок людської гідності та якості довкілля підкреслює, наприклад, Конституція Бельгії (ст. 23), згідно з якою кожен має право вести життя, відповідне людській гідності, а закон, декрет або норма гарантують економічні, соціальні і культурні права і визначають умови їх здійснення. Ці права включають право на охорону здоров'я, право на гідне житло; право на здорове навколишнє середовище.

На нашу думку, суть проблеми яскраво окреслив Генеральний секретар ООН Кофі Аннан в зв'язку з Міжнародним днем запобігання експлуатації навколишнього середовища під час війни та збройних конфліктів, який підкреслив, що в цілому екологічні наслідки війни ігноруються сучасними законами. Настав час для того, щоб ми переглянули міжнародні угоди, що стосуються воєн і збройних конфліктів, з тим, щоб забезпечити, аби вони охоплювали як навмисне, так і ненавмисне заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу⁴².

Крім того, необхідно створити механізми захисту екологічних прав громадськості після завершення конфлікту, адже екологічні наслідки збройних конфліктів є, як уже зазначалося, довготривалими. Вже нині розроблена Програма ООН із відновлення та розбудови миру в Україні, яка складається з трьох компонентів: економічне відновлення та розвиток інфраструктури, місцеве самоврядування та реформа з децентралізації влади, громадська безпека та соціальна згуртованість. Програму підтримують десять міжнародних партнерів: Європейський Союз, Європейський інвестиційний банк, а також уряди Данії, Канади, Нідерландів, Норвегії, Польщі, Швеції, Швейцарії та Японії⁴³. Однак Програма не включає компонента відновлення довкілля та забезпечення права на чисте здорове навколишнє середовище, хоча без цього неможливо забезпечити відновлення регіону та його сталий розвиток. Тому нашій державі слід представити на розгляд ООН програму сталого розвитку регіону із зазначенням заходів щодо гарантування права на чисте безпечне навколишнє середовище. На жаль, ці аспекти майже не відображені в Державній цільовій програмі відновлення та розбудови миру в східних регіонах України⁴⁴, хоча програма містить компоненти «Екологія та охорона навколишнього природного середовища» та «Відновлення критичної інфраструктури систем водопостачання та водовідведення», що має значення для поліпшення екологічної ситуації, а також, як зазначено в програмі, для підвищення національної спроможності щодо

⁴² Послание бывшего Генерального секретаря Кофи Аннана в связи с Международным днём предотвращения эксплуатации окружающей среды во время войны и вооружённых конфликтов 6 ноября 2006 года. URL: https://www.un.org/ru/sg/annan_messages/2006/en/conflict06.shtml (дата звернення: 16. 04.19).

⁴³ Програма з відновлення та розбудови миру в Україні. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/> (дата звернення: 16. 04.19).

⁴⁴ Державна цільова програма відновлення та розбудови миру в східних регіонах України, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 13.12.2017 № 1071. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 16.04.19).

захисту навколишнього природного середовища. Щодо конкретних заходів, то вони, на нашу думку, є обмеженими, оскільки охоплюють окремі аспекти поводження з відходами та очищення берегів декількох річок.

На нашу думку, необхідно внести доповнення до програми, метою яких має бути забезпечення екологічних прав громадськості, передусім на екологічно безпечне довкілля, а також права на інформацію, права на участь в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля в контексті зобов'язань України відповідно до Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля.

ВИСНОВКИ

Сучасний етап цивілізаційного розвитку характеризується визнанням значущості громадянських цінностей, притаманних демократичному суспільству, серед яких на перший план виходять права людини та навколишнє природне середовище як необхідна умова та природний базис існування громадянського суспільства. Водночас посилюються виклики та загрози світовій цивілізації, серед яких найбільшу небезпеку являють збройні конфлікти. Жертвою одного з таких конфліктів є наша держава, тому вироблення механізмів захисту екологічних прав людини під час збройних конфліктів є нагальною потребою сучасності.

Натепер низка міжнародно-правових актів визначають правила охорони навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів, але і досі громадянське суспільство стикається із загрозою масштабних негативних антропогенних впливів на довкілля під час збройних конфліктів та виявляється неспроможним їм запобігти та забезпечити дотримання екологічних прав людини. Нині йдеться тільки про опосередкований захист екологічних прав під час збройних конфліктів і тільки у тому сенсі, що вони мають зв'язок з іншими правами людини, такими як право на людську гідність, право на життя та охорону здоров'я, а їх порушення можна прирівняти до нелюдського поводження. Тому на порядку денному, на нашу думку, має бути розробка та прийняття протоколу до Конвенції про захист цивільного населення під час війни щодо забезпечення екологічно безпечного довкілля та прав жертв міжнародних збройних конфліктів на чисте, здорове навколишнє середовище, тим більше, що це дозволяють положення ст. 3 Конвенції,

що забороняють наругу над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження.

Не надає достатнього рівня захисту екологічних прав людини під час збройного конфлікту і національне законодавство України. На нашу думку, збройний конфлікт на Сході нашої держави актуалізує проблему забезпечення фундаментального екологічного права на безпечне довкілля. Необхідне внесення змін та доповнень в українське законодавство, метою яких має бути забезпечення доступу до повної та достатньої інформації про рівень загрози.

За участю ОБСЄ, ООН та зацікавленої громадськості має проводитися регулярна оцінка впливу воєнних засобів на навколишнє природне середовище та небезпечні промислові та інфраструктурні об'єкти. Закон України про оцінку впливу на довкілля стосується тільки планованої діяльності, тому необхідно розробити та прийняти на рівні Кабінету Міністрів України постанову щодо оцінки впливу на довкілля збройних конфліктів. Потребує змін та доповнень Державна цільова програма відновлення та розбудови миру в східних регіонах України, метою яких має бути не тільки відновлення довкілля, а й забезпечення екологічних прав громадськості. Крім того, має бути розширений і перелік завдань у сфері відновлення довкілля за рахунок відновлення ґрунтів, лісорозведення, відновлення природно-заповідного фонду.

Потребують посилення і механізми судового захисту екологічних прав людини під час збройного конфлікту. Умови для такого захисту створені Міжнародним судом ООН та Європейським судом з прав людини, які, однак, не враховують тісний зв'язок та взаємозумовленість права на безпечне для життя і здоров'я довкілля з правом на життя та людську гідність, що є особливо актуальним під час збройних конфліктів.

АНОТАЦІЯ

Початок третього тисячоліття ознаменувався змістовними змінами цивілізаційного розвитку, з одного боку, підвищенням ролі громадянського суспільства та визнанням прав людини та природного довкілля найвищими цінностями, а з іншого – появою нових викликів для розбудови громадянського суспільства, у тому числі воєнного характеру. Розглянуто міжнародно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища як передумови захисту екологічних прав людини під час збройних конфліктів.

Сучасні реалії є такими, що можна говорити лише про опосередкований захист екологічних прав людини в умовах збройних конфліктів, оскільки вони не згадані у жодному міжнародно-правовому акті. Екологічні права людини пов'язані та зумовлені якісним станом довкілля, тому певний їх захист надається міжнародно-правовими конвенціями, спрямованими на захист навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів, зокрема Конвенцією про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, та спрямованими на захист цивільного населення під час військових дій у тій частині, у якій забороняють нелюдське поводження та приниження людської гідності. Екологічні права людини під час збройного конфлікту, зокрема і на Сході України, зазнають значної шкоди, тому їх захист має забезпечуватися міжнародними судовими органами, в тому числі Європейським судом з прав людини, який може застосовувати наявні нароби в сфері захисту екологічних прав людини і у разі їх порушення під час збройних конфліктів, а також посилити захист шляхом визнання зв'язку права на чисте безпечне довкілля з правом на життя та людську гідність, тим більше, що Радою Європи та суддями ЄСПЛ, зокрема суддею Волшем, такий зв'язок уже давно визнаний.

Запропоновано зміни до законодавства України, а саме до Закону України про оцінку впливу на довкілля, Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України та шляхи вдосконалення міжнародного механізму захисту екологічних прав громадськості під час збройних конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гіголаєв О.К. Екологічний ризик військової діяльності: загальні принципи його оцінки та аналізу в структурі забезпечення екологічної безпеки військ Збройних сил України. *Восточно-Европейский журнал передовых технологий*. 2003. № 6. С. 51–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vejpte_2003_6_16.

2. Про національну безпеку України : Закон України № 2469-VIII від 21.06.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.

3. Оцінка екологічної шкоди та пріоритети відновлення довкілля на Сході України. Київ : ВАІТЕ, 2017. 88 с. С. 11. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/>.

4. Шульга Є.В. Міжнародно-правова охорона навколишнього середовища від впливу військових конфліктів: проблеми ефективності. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 1. С. 63–69. С. 64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mniju_2017_1_14.
5. Васильчук Л.Б. Реалізація права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2016. 17 с. С. 10–11.
6. Лю Хун Янь. Экологическая политика Китая: история развития и современное состояние. *Политика и общество*. 2006. № 6. С. 108–124.
7. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222 (дата звернення: 16.04.19).
8. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 16.04.19).
9. Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення від 10.04.1972. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 16.04.19).
10. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища (1972 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454 (дата звернення: 26. 04.19).
11. Горшков В.Г. Еще раз об экологических проблемах человечества. *Биология*. 2002. № 7. С. 37–45.
12. Куцевич М.П. Кримінальна відповідальність за екоцид: міжнародний та національний аспекти : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 20 с.
13. Каткова Т.Г. Захист навколишнього середовища у міжнародному гуманітарному праві. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил*. 2012. Вип. 2. С. 162–166. С. 163.
14. Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_258 (дата звернення: 16.04.19).
15. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06. 1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 16.04.19).

16. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невивіркову дію від 10.10.1980. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 16. 04.19).

17. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку. Прийнята Конференцією ООН по навколишньому середовищу і розвитку, Ріо-де-Жанейро, 3–14.06.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455 (дата звернення: 16. 04.19).

18. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17. 07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 16. 04.19).

19. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 1 04.19).

20. Краткое изложение решений, консультативных заключений постановлений Международного Суда 1997–2002. Организация Объединённых Наций. Нью-Йорк, 2006 г. URL: <http://legal.un.org/icjsummaries/documents/>.

21. Case of *Namer v. Belgium* No. 21861/03. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/09face/pdf/> (дата звернення: 11.04.19).

22. На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на Сході України / А.Б. Блага, та ін. за заг. редакцією А.П. Буценка. Українська Гельсінська спілка з прав людини Київ : КИТ, 2017. 88 с. (дата звернення: 2.04.19).

23. Програма Національної Академії наук України «Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат». URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads> (дата звернення: 2.04.19).

24. Воєнні дії на Сході України – цивілізаційні виклики людству. Львів : ЕПЛ, 2015. 136 с. URL: <https://www.researchgate.net/profile> (дата звернення: 2.04.19).

25. L'environnement et les droits de l'homme Strasbourg, 19 et 20 janvier 1979 *Revue Juridique de environnement*, 1978. № 3–4. P. 423. URL: <https://www.persee.fr/issue/rjen> (дата звернення: 16.04.19).

26. Case of *Ilascu and others v. Moldova and Russia*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng> (дата звернення: 16.04.19).

27. Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 листопада 2018 року – 15 лютого 2019 року. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/> (дата звернення: 16.04.19).

28. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.91 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>_(дата звернення: 16.04.19).

29. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015_(дата звернення: 16.04.19).

30. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25.06.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_015_(дата звернення: 16.04.19).

31. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004_(дата звернення: 16.04.19).

32. Справа «Гуерра та інші проти Італії». Рішення Європейського суду з прав людини щодо доступу до інформації / За заг. редакцією Шевченко Т.С., Розкладай І.Є. Київ, 2014. 200 с.

33. Послание бывшего Генерального секретаря Кофи Аннана в связи с Международным днём предотвращения эксплуатации окружающей среды во время войны и вооруженных конфликтов 6 ноября 2006 года. URL: https://www.un.org/ru/sg/annan_messages/2006/envconflict06.shtml_(дата звернення: 16.04.19).

34. Програма з відновлення та розбудови миру в Україні. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/>_(дата звернення: 16.04.19).

35. Державна цільова програма відновлення та розбудови миру в східних регіонах України, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 13.12.2017 № 1071. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/>_(дата звернення: 16.04.19).

Information about authors:

Surilova O. O.,

Doctor of Law, Professor,

Associate Professor at the Department of International and European Law
of National University “Odessa Law Academy”

23, Fontanska doroha, Odesa, 65000, Ukraine

Abdulshukur Arash,

Postgraduate at the Department of International and European law
of National University “Odessa Law Academy”

23, Fontanska doroha, Odesa, 65000, Ukraine